

MISZLIVETZ FERENC

AZ ARANYKOR
KÉPÁZATA

ÉS A 20. SZÁZAD ÁRNYAI

PERSPEKTÍVÁK TÁGULÁSA ÉS SZŰKÜLÉSE
AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁBAN

THE SPLENDOUR OF GOLDEN AGE
AND THE SHADOWS OF THE TWENTIETH CENTURY

EXPANDING AND WANING HORIZONS
IN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

MISZLIVETZ FERENC

AZ ARANYKOR KÁPRÁZATA ÉS A 20. SZÁZAD ÁRNYAI
PERSPEKTÍVÁK TÁGULÁSA ÉS SZŰKÜLÉSE
AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁBAN

FERENC MISZLIVETZ

THE SPLENDOUR OF GOLDEN AGE
AND THE SHADOWS OF THE TWENTIETH CENTURY
EXPANDING AND WANING HORIZONS
IN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

MISZLIVETZ FERENC

AZ ARANYKOR
KÉPRÁZATA
ÉS A 20. SZÁZAD ÁRNYAI

PERSPEKTÍVÁK TÁGULÁSA ÉS SZŰKÜLÉSE
AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁBAN

THE SPLENDOUR OF GOLDEN AGE
AND THE SHADOWS OF THE TWENTIETH CENTURY

EXPANDING AND WANING HORIZONS
IN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

„A tizenkilencedik század utolsó két évtizedének olajsima szelleméből hirtelen egész Európában láz csapott fel, szárnyat adó láz. Senki se tudta pontosan megmondani, mi készülődik; senki meg nem mondhatta volna, új művészet, új ember, új erkölcs lesz-e belőle, vagy esetleg a társadalom átrétegződése. [...] De mindenütt nekifoháskodtak némelyek, hogy a régi ellen küzdjenek. [...] az emberiség egyik tábora lelkesen az új, még használatlan évszázadra vetette magát, míg mások gyorsan bejárták még egyszer a régit, mint egy házat, ahonnan mindenképpen ki kell költözniök; és ezt a két magatartásmódot korántsem találták gyökeresen különbözőnek.”

(Robert Musil: A tulajdonságok nélküli ember)

A 120 éves Múcsarnok üzenete

A 120 szép kerek szám, egy tágasságot sugárzó, történelmi szimbólumokkal teli tér egyik monumentális darabját, s annak évszázados üzenetét jelöli. Schickedanz Albertnek a millenniumi ünnepekre elkészült és 1896. május 4-én a király és a főhercegek jelenlétében ünnepélyesen átadott alkotása építészeti remekmű. Megnyitása óta, kevés megszakítással – az első világháború alatt hadikórházként működött – számtalan kiváló hazai és nemzetközi képzőművészeti kiállítás otthona. Építészeti szempontból a képzőművészet európai szintű, kiemelkedő palotája, okkal mondhatnánk, temploma. Méltó az ünneplésre, a megemlékezésre – és az újragondolásra.

A Múcsarnok Magyarország, de még inkább Budapest páratlan és robusztus felfutásának, mindenoldalú, robbanásszerű fejlődésének terméke. A korszakot, amelyben született, szokás – indokoltan – aranykornak is nevezni. Ennek kezdetéről és végéről vitázhatnak a történészek és művészettörténészek, káprázatos eredményei azonban vitán felül állnak. Tudjuk, hogy nagy korszak volt, és hogy véget ért, de azt még meg kell fejtenünk, hogy pontosan mi is az üzenete, és vajon folytatódhat-e, ha igen, miként – új körülmények között, egy új évszázadban. A jeles évforduló jó alkalom, hogy mindezen elgondolkozzunk.

Magyarországon a nagy fellendülést és a nemzeti azonosságtudat hivatalos erősítését egyaránt az 1867-es kiegyezés indítja el. A korszak uralkodó szellemisége, a liberalizmus gondoskodik az egyéni és művészi érvényesülés előtt álló korlátok lebontásáról. A művészet minden ágában, műfajában egymást váltják, vagy éppen egymást erősítve keverednek a stílusirányzatok, születnek új, meglepő, azóta is csodált formák és üzenetek. Sokat merítenek az új idők politikai, filozófiai és eszmeáramlataiból, az európai és az ahhoz egyszerre igazodó, illetve attól eltérni igyekvő magyar korszellemből, és persze a gyorsan kifejlődő és egyfolytában változó nagyvárosi tömeg igényeiből. Ez a káprázatos forma- és tartalomgazdagság az alkotóművészet iránti igények és elvárások, az életmód és életfeltételek szintén

páratlanul gyors megváltozásából fakadt. Budapesten, Európa sok nagyvárosához hasonlóan, megjelenik és korábbi méreteihez képest hirtelen óriásira duzzad a városi polgárság, a polgári lét legváltozatosabb formagazdagságában. Ebben kiemelkedő szerepe van a század közepétől, főként Galícia felől nagy számban és folyamatosan érkező zsidóságnak. A városok duzzadó népessége értelemszerűen a legkevésbé sem homogén. A sokféleségből fakadó eltérő törekvések és konfliktusok néhány évig még szunnyadnak. Az aranykor zenitjén, 1900 körül még a kulturális sokszínűség erényei a meghatározók. A lefelé ívelő szakaszban az erény lassan kezd hátránnyá válni.

Kiegyezés és liberális állam

A kiegyezést hamarosan követi Pest és Buda 1873-as egyesítése, és a rákövetkező bő negyedszázad alatt az új főváros a fénykorát éli. Kitágulnak a lehetőségek, szélesednek a perspektívák. Néhány év, évtized leforgása alatt csodával határos módon új európai metropolisz születik, fejlődési tempójával és eredményeivel maga mögé utasítva a régió legtöbb városát. Ez a tempó Chicagóéval és New Yorkéval vetekszik. Ekkor a legnagyobb a „Budapest-mágnes” vonzása: arisztokraták, meggazdagodott zsidó bankárok, külföldi diplomaták közlekednek a kontinens első földalatti vasútján, a fejük felett megszállott költők és festők rohannak végig Európa egyik legelegánsabb sugárútján, ahol egymást érik az egyre kifinomultabb ízléssel épült villák. A vonaton érkezőket Közép-Európa legnagyobb vasúti csomópontjai, a Keleti és Nyugati pályaudvarok fogadják. Budapest a közel háromezer kilométeres Duna legnagyobb kikötővárosa. A gründolási és építkezési láz a tehetséges építészek egész hadát villanyozza fel: nekik köszönhető, hogy – amint John Lukacs fogalmaz – a város, mint makroforma műalkotássá válik, és hogy az épületek együttese a maguk eklektikusságában is egységet mutat (Lukacs 2014, 66.).

A szédítő perspektívák káprázatán túl, a felszín alatt azonban itt-ott már felsejlik a félelem és bizonytalanság az ország jövőjével, a Monarchia sorsával, a nemzetiségek törekvéseivel kapcsolatban. Legalábbis azok fejében, akiknek megadatott, hogy ezekről a dolgokról gondolkozzanak. Ők sajnálatosan kevesen vannak, politikai erejük szellemi vértezetségükhöz képest elenyésző. Nincs mindenhol mélység a felszín alatt; a fejlődés, a nagy konstrukció fundamentumai hiányosak.

A kiegyezésnek születése pillanatától sok a bírálója. Szerintük vagy nem született igazi politikai kompromisszum 1867-ben, vagy egyenesen katasztrofális döntés született. Bibó István szerint a korabeli politikai osztályt a félelem vette rá a kiegyezés megkötésére. Kossuth híres Cassandra-levelében és emigrációból küldött üzeneteiben makacsul hajtogatja: az ország rossz lóhoz kötötte a szekerét, a választott út a megváltás helyett a pusztulásba visz.

Ha a közvélemény politikailag megosztott is, a megnyíló új társadalmi-gazdasági tér, az ipari forradalmak Monarchiába is begyűrűző hatása, a korabeli liberalizmus optimizmust sugárzó világnézete kétséget kizáróan látványos sikereket és pozitív,

Vaszary János:
Aranykor, 1898.

bizakodó életérzést produkált a nagyobb háborúktól mentes, viszonylagos béke korszakában. Az anyagi gyarapodás mellett a kulturális és szellemi pezsgés, a felemelkedés érzete tagadhatatlan: az aranykor káprázata betölti a horizontot, elfoglalja a maga helyét a budapestiek agyában és szívében.

A liberalizmus sikere és törésvonalai

A korszak uralkodó ideológiáját szokás racionális reformizmusként vagy centrális liberalizmusként is definiálni (Wallerstein 2011). A liberális állam ígérete – óvatos reformpolitikával haladni az emberi boldogság maximalizálása felé – eredményes stratégiának és vonzó alternatívának bizonyult a 19. század második felétől az uralkodó konzervativizmus és a radikális szocializmus rivális ideológiáival szemben. A három nagy eszmeáramlat versenyének a francia forradalom adott kezdőlökést. A brit és francia liberalizmus kezdeti sikereit követően a mérleg már 1830 körül a liberalizmus oldalára billent. A centrista liberalizmus 1875-től először európai, majd világméretben is domináns modellé vált.

Az Osztrák–Magyar Monarchia népei, 1910

Bár a korszak üzenetét pontosan kódolva Budapest néhány év alatt látszatra kozmopolita és európai metropolisszá válik, ellentmondásait egyre nehezebben tudja kezelni, nőnek a társadalmi feszültségek. Politikai súlyának növekedése sem a Monarchián belül, sem azon kívül nincs arányban kulturális és anyagi gyarapodásával. Az elbizonytalanodás és a megtorpanás társadalmi és kulturális dimenziókat is ölt.

Az egyenlőtlen fejlődés és a mélyülő politikai feszültségek egyik okozója a gazdaságilag független és meghatározó középosztály hiánya, valamint a magyar etnikum számbeli kisebbsége és kizárólagos hatalmi igénye között növekvő feszültség.

A felsejlő törésvonalak ellenére a John Lukacs által kitűnően ábrázolt 1900-as Budapest még a viszonylagos nyugalom szigete, a táguló perspektívák világa, akkor is, ha már kezdi felütni fejét az a politikai és közéleti nyugtalanság és kiegyensúlyozatlanság, ami a következő másfél évtized során visszafordíthatatlan bomlási folyamatokat produkál.

Ezt azonban a Műcsarnok építésének és átadásának idején csak nagyon kevesen látták. Egy ideig még szabadságfokának növekedését, a perspektívák tágulását, Budapest és vele Magyarország felemelkedését érezkelhette a korabeli társadalom.

A Múcsarnok terve

Az 1877-ben a Sugárúton (ma Andrásy út) felépült Múcsarnok épülete (ma a Magyar Képzőművészeti Egyetem működik benne) a század végére – az aranykor deklarációján – már szűknek bizonyult, és technikailag is elavult. A nagyvilág előtti bemutatkozást is célul kitűző millenniumi kiállításokhoz nagyobb kiállító tér kellett. A nagy történelmi tablók – például Munkácsy *Honfoglalás* című képe – megkövetelték a monumentális méreteket. A kormány megszavazta az új kiállítási épület építési költségeit, a Főváros pedig 30 évre átengedett az építkezéshez egy 4000 négyzetméteres telket a mai Hősök terén, a város egyik legfrekvenciáltabb pontján, ott, ahol a közúti forgalom minden irányból összefut (Múcsarnok 1996, 5.).

Ez már nem a nagy álmok, hanem az álmok megvalósulásának a korszaka – legalábbis a várostervezés és az építészet terén. A millennium ünnepére további impozáns, világvárosi üzenetet hordozó építményeket adnak át. Felépül a Vígszínház (az Operaház már 12 éve működik), elkészül a Ferenc József híd (a mai Szabadság híd), Lechner Ödön Iparművészeti Múzeuma, vagy a folyamatosan épülő Parlamenttel szemben a Kúria épülete. Noha az Erzsébet híd átadása csúszik, néhány év múlva megnyílik a Szépművészeti Múzeum, és a század elejére a Parlament is. Az amerikai tempójú építkezési láz és városfejlesztés egyben nemzeti identitásépítés is. Ebben a kegyelmi állapotban Magyarország történelme során példátlanul magas költségvetési támogatásban részesült a városfejlesztés, a kultúra és a művelődés. Az ország vezetése megértette a szimbolikus és kulturális terek fontosságát, a műveltség, az oktatás és a tudomány szerepét a gazdasági felemelkedésben és a nemzetközi elismertség elnyerésében. Akkor is, ha az új intézmények működésének tartalmi meghatározásában a kormánynak nem minden döntése szolgált a felzárkózást és az élvonalba kerülést.

Az 1896-os millenniumi ünnepségsorozat megnyitása

Az Ezredévi emlékmű -
részlet, 1914

Kétértelműségek kívül és belül: készül a nagyvárosi hibrid

A fővárosi közgyűlés a millenniumi ünnepek lelkes készülődésében ingyen adja ugyan az értékes földdarabot az új Múcsarnok építéséhez, de nem szándékozik arról végleg lemondani, így a szerződés ideiglenes, 30 éves telekátengedésről szól. Ezt követően az épületre lebontás várt volna. Kávéházat, éttermet sem engedélyezett a Főváros az új intézményben. Nem kívánt konkurenciát támasztani a Liget általa működtetett vendéglátóinak.

Schickedanz Albert a háromhajós bazilika építészeti alapelvei szerint valóban templomot tervezett kiállítási épületként. Ő természetesen maradandó kiállító csarnokot akart. A döntés megszületett: „emlékszerű” Műcsarnok épüljön (i. m. 13.). A sors iróniája azonban, hogy az épület alapjai hiányoztak. A pusztai földre felhúzott, statikailag alá nem támasztott ideiglenes épület alapozását csak az 1990-es évek első felében végezték el, akkor nyerte el valóban végleges állapotát.

Ugyanakkor Schickedanz lehetőséget kapott az egész Hősök tere, majd a Szépművészeti Múzeum megalkotására is. Az Alagút és a Lánchíd térbeli irányvonalának folytatásaként megépült Sugár út (ma Andrásy út), az öntudatosan feltörekvő város energiáinak fő csatornája, beletorkollik a mesterien megkomponált térbe. Itt az origó, történelmünk kezdőpontjaival, világos utalással legfőbb állomásaira. Innen visz az út kifelé, a nagyvilágba, leginkább Bécs, vagyis a Nyugat felé. Az új tér a Sugár úttal szervesül a városszerkezetbe, egyben sosem látott nagyvonalúságot és eleganciát kölcsönöz a birodalom második fővárosának. Budapest építészeti és attraktivitását tekintve az európai élmezőnybe kerül. A századvég lüktetését, varázsát és izgalmait adó kávéházi és színházi élet szinterei – a New York Palota, a Japán kávéház, az Operaház, a Népszínház, a Vígyszínház – vagy magán a Sugár úton, vagy az azt keresztező, szintén gyorsan kiépülő Nagykörúton helyezkednek el. A Hősök tere és a mögötte elterülő Városliget egy új dimenzióval és gazdag köztérrel bővíti a nagyvárosi kínálatot.

Budapest építészetét, a legtöbb művészetiághoz hasonlóan, egyfajta sajátos magyar hibriditás – a régi és az új eredeti, kreatív keveredése – jellemezte. „A Műcsarnokot reneszánsz és klasszicista elemeket ötvöző historizáló-eklektikus épületként szokás jellemezni, amelynek gazdag részleteiben az építész egyenrangúan használja fel a kialakuló iparművészet olyan anyagait, mint a pirogránit vagy a klinkertégla, amelyeket Lechner is használt, felülvilágító szerkezeteiben pedig a fém és üveg – a kiállítási csarnokokban akkor népszerű – kombinációját.” (Muladi Brigitta: ...És formát ölt a gondolat... In: Schickedanz Albert, a Műcsarnok építője, 35.)

Schickedanz pályájának ez a fő műve. Sok kifogás és támadás érte, de sikere elvitathatatlan. Művének beteljesülését nem élhette meg; a vitriolos kritikáiról ismert művészetkritikus, Lyka Károly így írt 1915-ben nekrológjában a Hősök tere beépítéséről a Művészet című folyóiratban:

„Ritka alkalom hogy egy építész ily feladathoz jusson, s hogy egymaga szeghessen körül architektonikusan egy ilyen teret. S úgy látszik, hogy éppen ez a gondolat és ez a lehetőség vitte bele abba, hogy e három alkotásban a kifelé való reprezentálást hangsúlyozta, hogy úgy szólván az utca számára, a városkép szépségének emelésére építette azokat.”

A MAGYAROK BEJÖVETELE

LÉGRÁDY TESTV. BUDAPEST.

FESZTY
ÓRIÁSI KÖRKÉPE
A FŐ-ÉS SZÉKVÁROS
LEGSZEBB LÁTVÁNYOSSÁGA
VÁROSLIGET

Andrássy-út végén, az új
körkép palotában.

LÁTHATÓ.

REGGEL 6^{tól} ESTI 10^{ÓRÁIG}
AZ ESTI ÓRÁKBAN VILLANYVILÁGÍTÁSNÁL.

BELÉPŐ-DIJ:

Reggel 6^{tól} délelőtt 9 óráig 30 kr.
Gyermekjegy 20 kr.

Délelőtt 9^{tól} este 10 óráig ... 50 kr.
Gyermekjegy }
Kalonajegy örmestertől lefelé. } 30 kr.

Fesztly Árpád:
A magyarok bejövetele
című óriáskörképét
hirdető plakát, 1896

A tudás intézményesülése és a társadalom átalakulása

A magyar ipar 1898 és 1913 között dinamikus fejlődést mutatott. Az ipartelepek, valamint a gyári munkások száma, a termelés, illetve a nemzeti jövedelem mintegy másfél évtized alatt a duplájára növekedett. 1913-ra a birodalom magyar részén közel félmillió munkásréteg élt. A munkások ipartelepeken dolgoztak (1913-ra 5333 ipartelep működött Magyarországon), munkabért kaptak, és sajátos osztálykultúrát alakítottak ki a századelőn. Az ipari munkások között, bár a nemzeti jövedelem nagy hányadát ők teremtették elő,¹ a szegénység és a városi nyomor új formái jelentkeztek. Ebben a dinamikus növekedésben az ipari forradalom vívmányai és a technikai innováció nagymértékben szerepet játszott. Budapest rövid idő alatt a nyugat-európai utazóközönséget is meglepő európai színvonalú nagyvárossá nőtte ki magát, annak minden modern problémájával együtt. A szegény munkás- és cselédrétegek nyomora, a társadalmi szegregáció, a közművesítés hiánya, az elszigeteltség érzése a városi tömegben a nagyvárosok jellemzőjeként Budapestet is feszítették. Kőrösi József statisztikus ezekben az években tette közzé az első adatokat a budapesti nyomorról.²

A felsőoktatási intézményhálózat a Magyar Királyság területén, 1910³

Az oktatás terén erőteljesen növekedett a középiskolák, a tanulók és a tanárok száma. 1895-ben 184 középiskola működött 3345 tanárral és 53 048 tanulóval, 1914-re a középiskolák száma 195-re, a tanárok száma 4794-re, a középiskolás tanulók száma 74 457-re emelkedett. A 20. század első másfél évtizedében jelentősen megnőtt a magas szinten működő állami fenntartású középiskolák száma. Míg 1867-ben az egyházak tartották fenn a középiskolák 90%-át, 1914-ben már csak 55%-ukat.

Eötvös Loránd javaslatára 1895-ben a párizsi École normale supérieure mintájára megalapították Báró Eötvös József Collegiumot (Eötvös Kollégium), a tanárjelöltek

¹ 1898 és 1913 között a nemzeti jövedelem a duplájára nőtt az ipari termelésnek köszönhetően. Halkovits László: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. A 19. század közepétől 1913-ig. *Magyarország a XX. században*, II. köt., link: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/344.html>

² Kőrösi József: A budapesti zsúfolt lakások állapota. Budapest 1893. Idézve Gyáni Gábor: Budapest túl jón és rosszon, <http://beszelo.c3.hu>.

³ Jancsó Tamás: A magyar felsőoktatás területi szerkezetének és hallgatói létszámának alakulása 1900-tól 1945-ig. In: *Önálló lépések a tudomány területén*. Szerk.: Bottlik Zsolt. 2013, 34. http://rtt.elte.hu/sites/default/files/images/eltekotet_2.pdf

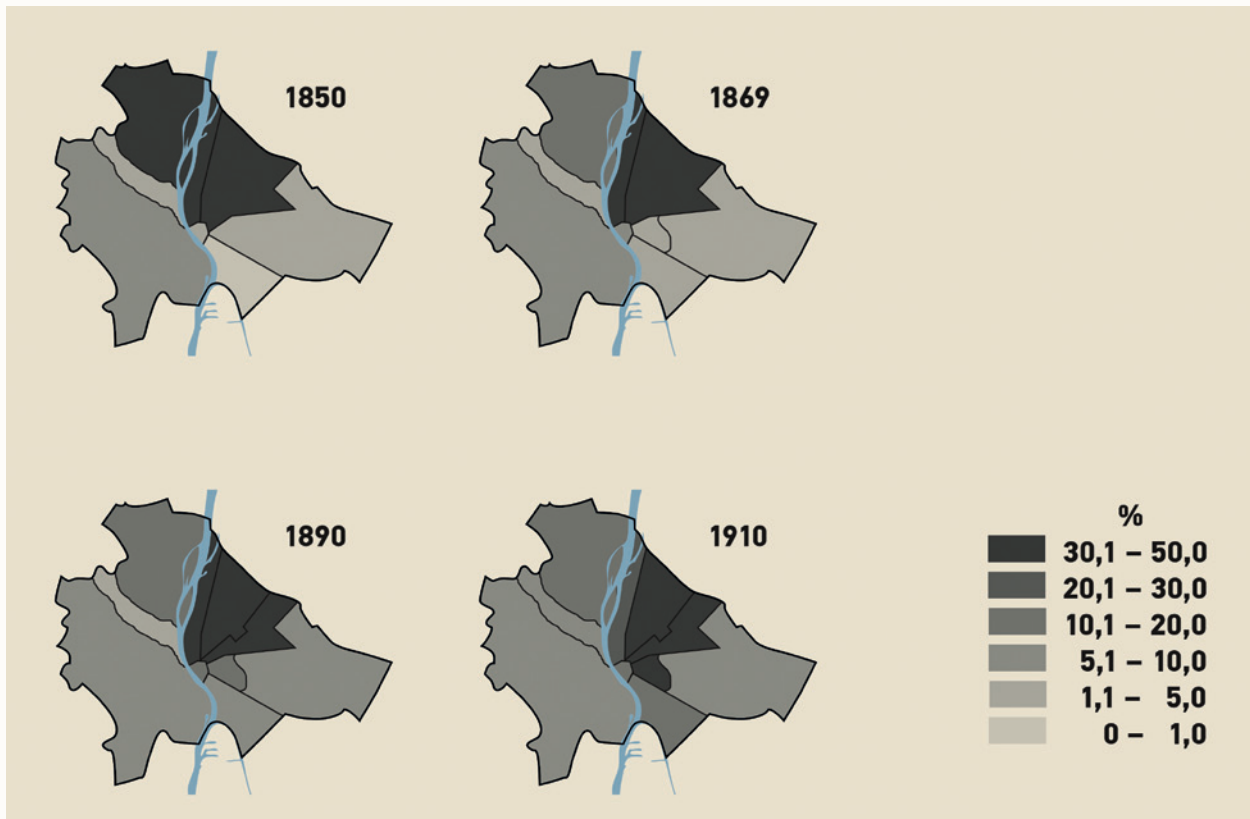
oktatására és nevelésére szolgáló speciális bentlakásos intézményt, amely egyszerre 70-80 hallgatónak nyújtott teljes ellátást, valamint különlegesen magas szintű tanulási és művelődési lehetőséget. Az 1872-ben létrehozott kolozsvári egyetemnek négy kara volt: a jog- és államtudományi, az orvostudományi, a bölcsészet- (nyelv- és történettudományi), valamint a természettudományi kar. 1883-ban az egyetem felvette Ferenc József nevét. A pesti egyetem mintájára itt is létesítettek tanárképző intézetet és gyakorlógimnáziumot. Az 1912. évi XXXVI. tc.-kel alapított debreceni tudományegyetem – jog- és államtudományi, bölcsészet-, nyelv- és történettudományi, valamint református hittudományi karral – 1914 őszén kezdte meg működését. Még ebben az évben megkezdődött az orvostudományi kar kialakítása, de a befejezésre csak az első világháború utáni években kerülhetett sor.⁴

Az egyetemi képzés minősége, az egyetemek száma és az oktatás kínálata a látványos fejlesztések ellenére is jelentős lemaradást mutatott az európai élmezőnyhöz képest. A leglátványosabb fejlődés az ipar, az építőipar és a gyógyászat terén megnövekedett igények professzionális kiszolgálása terén mutatkozott: a Műegyetem kínálata, a mérnök- és építészképzés, valamint az orvostudományi képzés kialakítása hamarosan Budapestre csábította a korábban Bécsben vagy Németországban tanulni kívánókat. A társadalomtudományok és a képzőművészeti képzés intézményi fejlesztése azonban elmaradt. Pedig a hatalmas társadalmi, kulturális átalakulások, a gazdasági fejlődés megkívánta volna a világ változásaira nyitottabb, annak összefüggéseit és ellentmondásait megérteni képes értelmiség kinevelését. A tanulni vágyó magyar fiatalok előtt számos európai nagyváros egyeteme nyitva állt, de a legtöbben Bécsbe mentek tanulni. 1900 és 1919 között több mint három és fél ezer magyar hallgatója volt a bécsi egyetemnek. Ezeknek nagy hányada zsidó polgári családok gyermekei voltak, akik számára a felsőoktatás kulturális tőkét jelentett és társadalmi felemelkedést ígért. A magyar hallgatók nagy része a Műszaki Egyetem és az orvostudományi képzés budapesti felfejlesztése előtt Bécsben vagy Berlinben tanult és keresett megélhetést. A tanulni vágyók előtt korábban is voltak perspektívák, a birodalmi tér rendkívül tág volt. Budapest felemelkedésével és a műegyetemi képzés megerősödésével azonban gyökeresen megváltozott a helyzet.

Budapest világa a századfordulón

Az 1867-es kiegyezés és az első világháború között Budapest fejlődése robbanásszerű méreteket öltött. Budapest lélekszáma 1720-ban 11 000 fő volt. Ez a szám 1900-ra 730 000-re nőtt, majd 1913-ra tovább duzzadt, akkor már 933 000 volt a lakosok száma. A közel egymilliós metropolisz ezzel Európa nyolcadik legnagyobb városa lett (Lukacs 1988, 98.). Európában csak Berlin növekedett

⁴ Fehér Katalin: Tudomány 2. Társadalomtudományok. Oktatásügy a századforduló körüli évektől a trianoni békeszerződésig. In: *Magyarország a XX. században*, V. köt., <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1354.htm>

Az izraelita lakosság elhelyezkedése Budapesten 1850–1910 között

hasonló ütemben. A változások egy liberális politikai közegben a társadalmi és kulturális sokféleség irányába hatottak: a városi munkásság felduzzadását az arisztokrácia és az iparos kispolgárság keveredése, valamint a városi tömegek szegregációjának valamelyes csökkenése kísérte. A polgári nőmozgalmak itt is aktívan hirdették a nők választójogának, valamint az akkor már magas színvonalú közép- és felsőoktatáshoz jutásának szükségességét. A társadalmi fejlődésnek ezek a folyamatai azt sugallják, hogy a főnemesség és a kereskedő-iparos pénzarisztokrácia jól megfér egymással. A dzsentri réteg úri középosztályként tekintett magára (ekkor még nem volt használatban a „keresztény középosztály” kifejezés, amely a későbbiekben világosan utalt a zsidók kirekesztésére).

A századforduló Budapestje a kulturális sokféleség és a többnyelvűség tere volt, nagyvárosias identitása csak később, a két világháború között alakult ki. A kiegyezés és az első világháború közötti időszakban az etnikai keveredés egy összetett, kevert tömegkultúrát hozott létre, amelynek számos eleme folytonos kölcsönhatásban állt egymással. „A századfordulóig eltelt évtizedek során a már az 1870-es években is kevert tömegkultúrában (ami persze nyelvi kavalkád is volt egyúttal) a régebbi német kispolgárság városi és polgári (biedermeier) kultúrája élt tovább a bevándorló magyar kispolgárság és a paraszti eredetű munkásság magyar kultúrájával; ezt egészítette ki szerinte a szintén bevándorló idegen (olykor külföldet járt bennszülött) ipari munkásság nagyrészt németes munkáskultúrája és az 1840-es évektől folyamatosan beáramló zsidó kispolgárság különálló

kultúrája. Az ezekből az elemekből összetevődő színes kép a későbbiekben úgy módosul, hogy nagyjából a Millenniumtól kezdődően fokozatosan átvált modern nagyvárosi, egyúttal polgári (vagy kispolgári) tömegkultúrába, amely immár alapvetően magyar (nyelvű) kultúra. Eközben kristályosodik ki a proletár osztálykultúra.” (Gyáni Gábor: Budapest túl jón és rosszon)

A zsidó kispolgárság szerepe ebben a nagyarányú növekedésben nem vitatható. Noha a népszámlálási adatokkorántsem olvashatók a valóság hiteles leképezéseként, már csak a keresztelések, illetve a vegyes házasságok miatt sem, a számok a kiegyezés utáni évektől az 1910-es évekig 7%-os növekedést mutatnak, ami 1910-re azt jelentette, hogy a főváros lakosságának közel egyötöde zsidó volt. A számottevő gazdasági és kulturális fejlődésében tehát mindenképp számolni kellett e vallási (sokak szemében etnikai) csoporttal.

A századvég tündöklése a Monarchiában (1867–1906/1916)

A századvégi Budapesten, a legtöbb nagyvároshoz hasonlóan, a robbanásszerű változások szinte egyszerre jelentkeztek a gazdaságban, a társadalmi, kulturális és politikai életben, a művészetekben, a tömegkommunikáció, a viselkedés, a társadalmi igények és szokások terén. A napilapok, a távíró és a telefon, de nem kisebb mértékben a vasúti hálózat gyors terjedése a Monarchia minden zugát elérhetővé tették és bekapcsolták a változások felvillanyozó áramkörébe.

Az ipari forradalom gyors kibontakozása a fejlődés új dimenzióit nyitja meg, véget vet a lassú léptékű vidéki élet egyeduralkodó bukolikus idilljének, és nemsokára felszínre hozza a lappangó társadalmi, politikai, vallási és világnézeti ellentéteket. A városiasodás, a városok szerepének és vonzerejének megnövekedése és az intenzív nagyvárosi élet birodalom-szerte a kultúra, az irodalom, a színház és a képzőművészetek iránti új elvárások és igények megfogalmazódásához vezet. Új ízlés és új nyelv születik. Új időknek új dalaival lép a porondra Ady Endre (Új versek, 1906), akiben Szerb Antal szavaival „teljes lett az idő”. Aki „kimondta a szót, amit ki kellett mondani”. A vezércikkei és versei által gerjesztett konfliktusok meghatározzák a századelő magyar szellemi miliójét, fellépése új értelmezési keretet ad a korszak még megfejtetlen jelentéseinek. Új értelmezési keretre pedig egyre nagyobb szükség mutatkozik.

A liberalizmus diadalmenetét megtöri ugyan az 1873-as krach, a politikai és társadalmi válság erőteljesebb jelei azonban csak a századfordulót követően jelentkeznek. A változások gyorsasága, váratlansága, robusztussága, mindenre kiterjedő jellege a „minden lehetséges” eufóriáját és félelmeit egyszerre táplálja. Örvénylenek és összegabalyodnak a politikai, ideológiai, vallási és művészeti stílusirányzatok, új viselkedési minták születnek.

A művészetek terén Európa legtöbb fővárosát mélyen érintik a változások, ám a kulturális és társadalmi miliő szerint eltérő hangszerelésben. Az egyéni sorsok kérdése új kontextusban jelentkezik, a lélektani kérdések, a magány, a szorongás, a testi vágy és a szerelem ellentmondásossága, annak közfelfogás szerinti forrása, a NŐ, az elérhetetlen utáni sóvárgás az irodalom és a művészet központi témái lesznek. És megszólalnak – érdekes módon a Monarchiában elsőként Budapesten – az első szókimondó női írók. Erdős Renée kendőzetlen érzéki lírájából és stílusából az öt pártfogoló Ady is sokat merít. Nagy ugrás ez előre a szentimentális álszent érzelgősség petyhüdt világához képest. A századelő tágasságába befér az individuális érzékiség nyílt megjelenítése, egy kis ideig még úgy is, hogy az nem a férfiak felől érkezik. Az európai nagyvárosi miliőben hirtelen megváltozik a művészetek reflexiója és önreflexiója. Sok helyen utat tör a kivonulás szándéka, a múlttal való teljes szakítás programja. Ezt a bátor és sokszor radikális szembefordulást a múlt értékrendjével és elvárásaival a lázadó képzőművészek – elsőként Bécsben – szecesszióknak, azaz elszakadásnak nevezik el.

A felemás polgárosodás paradoxonai

Bécs és Budapest külszíni hasonlósága sok lényegi különbséget elfed a felületes szemlélő szeme elől. Az osztrák tartományok polgárosodása jóval mélyebb gyökerű, és előbbre tart a magyarországiénál, a bécsi polgárság és nagypolgárság komoly társadalmi bázisa a liberalizmusnak és a kapitalista fejlődésnek. Az ausztriai polgárságnak nem kell kivívnia az ország vagy a birodalom függetlenségét. A felvilágosult abszolutizmussal szembeni küzdelmében nem kell a kívülről nagy számban beáramló külső társadalmi erőkre támaszkodnia.

A századfordulón a bécsi képzőművészek képviselik legradikálisabban a múlttal való szembefordulást. 1897-ben 49 képzőművész vonul ki a városi művészeti központból, hogy új művészetet hozzon létre. Szellemi vezérük, Gustav Klimt létrehozza a Szecesszió Házát, a modern ember menedékét az ósdi múzeumok helyett (Schorske, 184-186.). Követőre és támogatóra talál a korszak legismertebb és legbefolyásosabb építésze, Otto Wagner személyében, aki Klimt rajongója; csatlakozik a mozgalomhoz, és munkájában adaptálja annak szellemiségét.

Európai és monarchiai összehasonlításban Magyarországot némi késéssel érik el az új irányzatok. Részben ennek is köszönhető, hogy a teljes szembefordulás vagy elszakadás helyett itt gyakoribb és erősebb a múlt értékeinek és a folytonosság szerepének hangsúlyozása, a történelmi emlékekből, a dicsőségesebb múltból táplálkozás igénye, illetve a két törekvés sajátos összefonódása. A festők gyakran választják a természet, a magyar vidék, a bukolikus pannon, vagy a hol melankolikus, hol vad alföldi táj kínálta témákat a nagyvárosi zűrzavar, nyomor, feslettség és magány mondanivalói helyett. A tiszta forrásként értelmezett népi motívumok színes eszköztárához folyamodás markánsan megjelenik az építészet, a költészet, a szépirodalom és a zeneszerzés területén is.

A komoly Bécs és a bódult Budapest

A társadalmi, kulturális, művészeti és politikai terek és törekvések eltéréseinek megértéséhez érdemes a korabeli Bécs Budapesttel összevetni. A két város sok szempontból kezd hasonlítani a századfordulón. Első ránézésre könnyen adódnak a hasonlóságok különösen a városkép, a beszélt nyelv és az architektúra terén. Ám ha kicsit mélyebbre nézünk, könnyen felfedezhetők a lényegi különbségek, különösen a politikai hatalom és a központosított bürokrácia, a birodalmi szellem és a polgárság ereje és tradíciói vonatkozásában. Bécs ebből az aspektusból szemlélve szigorúbb, hierarchikusabb, társadalmilag és intézményi struktúráit tekintve kimunkáltabb és konzervatívabb. Szellemi, művészeti és nagyhatalmi központként már a 18. század elejétől jelentős szerepet visz Európában. Ekkor a Habsburg birodalom még Közép- és Délkelet-Európa vitán felül álló domináns politikai ereje. Bécs pedig ennek a birodalomnak büszke és öntudatos fővárosa. Ezen kívül a 18. század végéig a művészeteknek (különösen a zenének), a műveltségnek és a tudásnak európai szintű fellegvára. Nem csoda, hogy a századfordulós Bécs kulturális elitje jóval műveltebb és kifinomultabb a korabeli budapestinél.

Budapest egységes városként csak 1873-tól létezik – ehhez képest gyors felfutása minden téren lélegzetelállító volt. Talán a sokáig várakozó későn jövők előnyének és felhalmozódott energiáinak köszönhetően itt nyíltak tágabbra az élet szinte minden területén hirtelen született perspektívák, itt engedték a költők és más művészek jobban – és nem feltétlenül nyugati mintát követve – szabadjára a fantáziájukat. Itt szabadultak fel egyszerre, sokszor egymást erősítve a társadalmi, vállalkozói, kulturális és alkotó művészi energiák. Budapestnek sajátos, utánozhatatlan báj kölcsonöz az aranykor. A politikai függetlenedés és a felemelkedési lehetőségek ablakainak kitárulása, a szabad levegő gyors beáramlása is szerepet játszott a művészeti, társadalmi, tudományos és gazdasági kreativitás átható sikerében.

Némileg frivolán fogalmazva a korabeli Bécs neurotikus és maszkulin, hiszen ott működik a politikai hatalom, a birodalmi kormányzat, a hadsereg és a birodalmi intézményrendszer központja. Erőt, biztonságot, bürokratikus szakértelmet és konzervativizmust képvisel. Ezzel szemben Budapest inkább nőies, vonzóbb, befogadóbb, már-már erotikus. Feminin vonásai a költészet és az irodalom szenvedélyes, erősen érzéki, melankóliát és életigenlést ötvöző megnyilvánulásaiban, az operett és a bulvárszínházak világában, egy korábban nem tapasztalt kitarulkozásban, az egyén ellentmondásos vágyainak és ösztöneinek forradalmian új bemutatásában is tetten érhetők. John Lukacs Budapest monográfiájában jól ragadja meg Budapest kettősségét: „Idegenek, ha ellátogattak ide, Európának ebbe az ismeretlen zugába, Bécsből keletre, ámulva nézték a modern nagyvárost, első osztályú szállodákkal, villamosközlekedéssel, jól öltözött férfiakkal és nőkkel, és a világ legnagyobb parlamentépületével, amely már csaknem készen állt. Ám a város mégsem volt kozmopolita.” (Budapest 1900, 24.)

Budapest váratlanul és hirtelen kezdi magára vonni a művelt világ figyelmét, vonzó célpontja lesz a bontakozó nagyvárosi turizmusnak. Ha átmenetileg is és rövid időre csupán, de dinamizmusában és vonzerejében Bécs fölé kerekedik. 1896-ban hatmillióan látogatnak el az új fővárosba (Lukacs, i. m. 97.). Az Encyclopedia

Britannica 11. kiadása (1910–1911) Budapestet már a világ egyik legszebb városaként emlegeti.

Békássy Ferenc, a rendkívül művelt, érzékeny és tehetséges, a világháború első évében fiatalon elhunyt zsenyei költő és Cambridge-i diák 1913-ban így ír a korszak rejtélyes kettősségéről: „Lehet – hogy ez káprázat. Ha ma egy nyíltszívű idegen jönne közénk és nézné ezt a mi gombaszerű gyorsasággal, a lefolyt negyvenötven év alatt felnőtt civilizációnkat, az egész kultúránkat, ipart, városokat, a tudományunkat, könyveinket, a pénzügyeinket, s kormányzatunkat – lehet, hogy ingadozó alapon állónak látná ezt mind, s hogy látna levegőre épített palotákat és szavakra alapított cselekedeteket. De az is lehet, hogy az egészséges test túlteng önmagán és puffadása múló baj csupán. Megmondani ki tudja ezt ma? De a kérdés megoldása magába zárja egy olyan népfajnak és kultúrájának a sorsát, ...melyről bizonyos, hogy bármi legyen értéke, de olyan, mely minden más fajtól különbözik.” (Magyar költészet 1906 óta, 46–47.)

A John Lukacs által kitűnően ábrázolt 1900-as Budapest a Műcsarnok építésének és átadásának idején még a viszonylagos nyugalom szigete. Egyelőre még jó darabig szabadságfokának növekedését, a perspektívák tágulását érezkelhette a korabeli társadalom: „ami Budapesten, sőt valójában Magyarországon történt, rendkívüli volt... Budapesten a liberalizmus politikai válsága egyszerre bontakozott ki azzal a felismeréssel, hogy új eszméknek, új alkotókészségnek, új művészi formáknak kell jönniük.” (Lukacs, i. m. 176.)

Különösen nagy a pezsgés az irodalom terén. Megjelenik és nagyjából egy időben jelentkezik az első nagy modern irodalmi nemzedék a századfordulón. Nagyjából egy időben született vidéki írók és költők sora érkezik a fővárosba, többségük alig teszi ki a lábát Budapestről. Köztük Ady Endre (1877), Molnár Ferenc és Krúdy Gyula (1878), Móricz Zsigmond és Szabó Dezső (1879), Juhász Gyula és Babits Mihály (1883), Kosztolányi Dezső (1885), Tóth Árpád (1886), Karinthy Frigyes (1887), Erdős Renée (1879). Többségük egyben hírlap- és tárcaíró, szerkesztő. Hetilapokat, folyóiratokat adnak ki, színikritikákat írnak, megtöltik a kávéházakat, befolyásolják a közízlést, irányt adnak a közbeszédnek. Budapest maga is elsőrangú irodalmi téma lesz. „Hangosan zengett az irodalom hangja” – jegyzi meg John Lukacs (uo. 25.) –, de tegyük hozzá: ezt a magyar kultúrkörön túl nem sokan hallották. A magyar nyelv csodálatos sajátosságainak és nehézségeinek köszönhetően bezárva tartotta a kibontakozó irodalmat, különösen a költészetet. Titkos nyelv, amely máig őrzi a titkait.

A nyelvi és kulturális különállás – részben elszigeteltség – megerősítést kap a legérzékenyebb és legtehetségesebb alkotóknál is jelentkező szemléleti sajátosságban: a hazai vidék, a „nép”, néhol a parasztság, és gyakran a távolabbi Kelet felé fordulással. Pugnánsan mutatkozik ez meg Ady Endrénél, valamint Bartók Bélánál, a korszak legegységesebb érvényű művésznél.

Az egyszerre vidékiesen magyar és kozmopolita Budapestet John Lukacs szerint leginkább Krúdy Gyula alakján (és írásművein) keresztül lehet megragadni. A „magyar Proustban” is „kettősségek sora rejlik”, hiszen: „Forradalmár és konzervatív. Erotikus és keresztény. A fővárosi bohém életmód követője, de a régi vidéki biedermeier Magyarország tisztelője, az után áhítozik.” (Lukács János, 287.)

Modern pavilion,
a Millenniumi Kiállítás
Iparcsarnoka

Máshová helyezi a hangsúlyt Hanák Péter. A Kert – a századfordulós Bécs, ahogy Carl Schorske a várost ábrázolta – és a Műhely – a századfordulós Budapest – a modernitás és a modernizmus két, egymástól megkülönböztethető közép-európai alternatíváját érzékelteti. A hiperindividualista és a szubjektum lelki mélységeit kutató Bécs kerül szembe a modernitást tettvággyal, reformerséggel és újjáéledő nacionalizmussal párosító Budapesttel (Hanák Péter, 1988.). A metafora érzékletes, de pontatlan: a Kert-ben is működtek műhelyek, és a Műhely-ben is sokan ápolták kertjeiket.

Természetesen nem csak az írók rajongtak Budapestért. A város dicsőítésének, mint egyszerre liberális és nemzeti éthosznak, ékes megnyilvánulása a millenáris ünnepségsorozat. Nemcsak az ezeréves dicső, állami folytonosságot bizonyító nemzeti történelem, hanem a metropolisz fejlődésében kicsúcsosodó modernitás-teljesítménye is sok okot adott a büszkélkedésre és a fejtörsre.

A városligeti kiállításon külön pavilonban mutatták be a század dereka óta eltelt évtizedek bámulatos nagyvárosi fejlődését; Thirring Gusztáv, a neves statisztikus külön kötetet szentelt a lenyűgöző teljesítmény számszerű igazolására; Klösz György belvárosi fényképész pedig körbefényképezte a fővárost a városi tanács felkérésére. A liberális optimizmust vették át, majd „fejlesztették tovább” a

századelő polgári radikálisai. 1906-tól, Bárczy István liberális főpolgármestersége idején Budapest a municipális és a társadalmi reformok lázában égett. Eluralkodott a meggyőződés, hogy a szabad piaci viszonyok okozta és mindinkább tudatosuló nagyvárosi anomáliák fokozott hatósági beavatkozás eredményeképpen valóban mérsékelhetők, sőt idővel akár el is tűntethetők.

A nagyvárosiasodás drámai kihívásaira és felkínálkozó lehetőségeire adott sokrétű korabeli válaszok nem csupán, vagy talán éppen nem az eredeti közösségi kötődések következményei. Budapest szinte mindenkit megbabonázó vonzereje a századfordulón még képes volt ideig-óráig pozitív energiává csatornázni az eltérő érdekeket, meggyőződéseket és törekvéseket.

Harcok a Kert-ben: Otto Wagner és Gustav Klimt

A liberális középosztály uralma Ausztriában 1860–1890 közé tehető. A bécsi liberálisok társadalmi bázisa a zsidóság és a német eredetű polgárság, hatalmukat egy darabig csak a korlátozott választójog antidemokratikus eszközeivel tudják fenntartani (Schorske, 17.). A bécsi polgárságnak a felvilágosult abszolutizmussal és a feudális maradványokkal szembeni küzdelmében patthelyzet alakult ki: nem tudta a hatalomból kiszorítani a történelmi uralkodó osztályt, de nem is olvadt fel abban. Sikerei közé tartozik az állami intézmények alkotmányos jog szerinti átalakítása a középosztály kulturális értékeinek szellemében. Megindul a város tudatos, polgári szempontok alapján történő újratervezése, amelynek vezéralakja Otto Wagner. A város megújítása a feltörekvő liberális polgárság szellemiségének metaforája lett.

„...a Ringstrasse monumentális építményei az uralkodó liberális kultúra legfőbb értékeit fejezték ki világosan. Hívei egy Mars-mező maradványain az alkotmányos állam politikai intézményeit építették fel, a szabad nép elitjének nevelésére szolgáló iskolákat, valamint múzeumokat és színházakat, hogy mindenkinek biztosítsák a műveltséget....” (Schorske, 50.) Schorske a Ringstrasse kiépítésében joggal látja a századforduló szintézisét – az új lakónegyed valóban bámulatos siker lett, presztízs és profit szerencsés összekapcsolódása, ami a Monarchia összeomlásáig minden társadalmi réteget egyformán vonz (uo. 58.).

Otto Wagner megnyeri Bécs új beépítési tervének pályázatát. Programja világos: visszaszorítani a historizmust egy hatékonyság és hasznosság elvű új városi civilizáció érdekében. A modern élet lehet csak az építészet alapja, fogalmazza meg 1895-ben megjelent *Modern építészet* című tankönyvében.

A liberalizmus állásai azonban Ausztriában is gyengülnek, 1895-től már ellepi Bécsöt a keresztényszocializmus. Ferenc József először még elutasítja a keresztényszocialisták nyíltan antiszemita vezetőjének, Karl Luegernek a főpolgármesteri kinevezését, de a fokozódó politikai nyomásnak engedve 1897-ben szentesíti azt.

A nagy elszakadás, a múlttól való programszerű teljes elfordulás központja azonban Bécs, ahonnan a szecesszió, a „Secession”, a képzőművészet nagy megújulást hirdető mozgalma és életérzése elindul világ körüli hódító útjára. Elindítója és sokáig vezéregyénisége, Gustav Klimt hamarosan támogatóra lel Otto Wagnerben, az akkor már elismert bécsi építészben. A korábban az építészeti eklektika és historizmus vidékéről érkező Wagner építészeti programjának megvalósításához természetes szövetségesre talál a Secession mozgalomban.

A liberalizmus pozícióinak gyengülésével kiéleződnek a politikai feszültségek, radikalizálódnak az ideológiák. A liberalizmus hatékonyan bomlasztja a régi társadalmi rendet, de kevésbé hatékony a szélesebb néprétegek követeléseinek demokratikus integrálásában. A Monarchiát és benne a bécsi hatalmi elit pozícióit addigra már számos külső erő bomlasztja: erősödik a cseh nacionalizmus, a pángermánizmus, a sionizmus, a szociáldemokrácia és a keresztényszocializmus. Követeléseikre a liberális erőknek nincs megfelelő válaszuk, kezdenek kiszorulni a hatalomból.

Ebben a kaotikus helyzetben jön létre a képzőművészek mozgalma, egyfajta mindentől menekülés, a teljes megújulás követelése. Meggyőződésük, hogy a művészetnek kell újjáteremtenie a világot. Otto Wagner számára a szecesszió az építészetben a történelmi formáktól való megszabadulást jelenti.

Gustav Klimt Otto Wagnerhez hasonló határozottsággal hirdeti a művészet új feladatát. Mindketten végleg szakítanak a klasszikus historizáló műfajokkal. Klimt *Ver Sacrum* (Szent Tavasz) címmel folyóiratot indít. Jelszava: Új tavaszt a művészetbe, „A kornak a maga művészetét, a művészetnek a maga szabadságát!” Otto Wagner a szecesszionistáktól új formanyelvet kap, amit azonnal alkalmazni kezd az új, modern ember számára tervezett lakóházain és középületein.

Gustav Klimt és Lechner Ödön: rútnak nyilvánítva, avagy a hatalom esztétikája

A Ringstrasse épületeinek díszítésével Klimt hamar divatba jön a kifinomult ízlésű császárvárosban. 1894-ben az újjáépült egyetem vezetőinek javaslatára másodmagával felkérést kap a Kulturális és Oktatásügyi Minisztériumtól az aula mennyezetének megfestésére. Klimt három allegóriára – Filozófia, Medicina, Jogtudomány – kap megbízást. A Filozófia bemutatását követően az egyetem 87 professzora petícióban kéri a festmény elutasítását. Az egyetem vezetői a felvilágosodás hagyományait szerették volna a plafonon látni: a fény, azaz a tudomány győzelmét a sötétség felett. Az időközben Nietzsche és Schopenhauer hatása alá került Klimt ezzel szemben a halál, a szenvedés és az újjászületés körforgását ábrázolja: a képen egymásba fonódott testek lebegnek a kozmikus homályban. Csupán a sötét kép alján világító fagyos tekintet utal az akaratra és a tudásra.

A tiltakozásból botrány, a botrányból politikai ügy lett (Schorske, 205–206.). A professzorok azzal vádolták Klimtet, hogy „elmosódott gondolatokat elmosódott formákkal” ábrázol. Érvelésük szerint eszmei inkoherenciája miatt Klimt művészi kudarcot is vallott. Érdekes módon Klimt legfőbb ellenlábasa és támadója nem a konzervatív tudósok táborából került ki. Friedrich Jodl (1849–1914) filozófiaprofesszor a racionális liberalizmus híveként lépett fel a közéletben a női emancipációért és az egyenlő jogokért. A racionalizmus nevében nem tűrhette, hogy az egyetem falain „sötét, tisztázatlan szimbolikájú” festmény ábrázolja a filozófiát. Sajátos helyzet alakult ki: a liberális racionalizmus egy táborba került a művészi szabadságot elutasító konzervatív klerikalizmussal. Jodl úgy próbált kikerülni a csapdából, hogy esztétikailag elfogadhatatlannak, rútnak bélyegezte Klimt művét.

A szecesszió mozgalmát eredetileg támogató kormány a professzorok petícióját figyelmen kívül hagyta, a támadások azonban egyre élesebben folytatódtak a konzervatív és jobboldali sajtóban. A Lueger vezette nyíltan antiszemita új jobboldal Klimtet és követőit a zsidósággal azonosította.

Klimt, nem törődve a kritikákkal, folytatja a munkát. 1901-ben bemutatja a második allegóriát, az Orvostudományt. A kép a korábbinál is nagyobb, elsőprő botrányt kavart. A fokozódó nyomás és parlamenti interpellációk hatására a Klimtet eredetileg támogató minisztérium fokozatosan kihátrál a művész mögül. Bár megválasztják a Művészeti Akadémia professzorának, kinevezését a miniszter nem írja alá. Jodl győzedelmeskedik a hivatalos világban: székfoglaló előadásában kifejti, hogy mind a kritika, mind a művészet számára a múlt az egyetlen elfogadható iskola, és diadalittasan jelenti be Klimt és a szecesszió vereségét.

Lechner Ödön (1845–1914) jelentősége Otto Wagneréhez mérhető. Tanulmányait a berlini Építészeti Akadémián kezdi, de érdeklődése hamar az építészet megújítása felé fordul. A régi gyökerű német családból származó Lechner feltett szándéka és szakmai programja a magyar és keleti népművészet díszítő motívumainak integrálása a modern kor újjászülető építészetébe. Zsolnay Vilmossal Londonba utazik a keleti kerámiák és indiai díszítőelemek tanulmányozására. Meghirdetett programját következetesen valósítja meg. 1891-ben „Keletre magyar!” jellegével benyújtott pályaművével nyeri el az Iparművészeti Múzeum pályázati tervét, melynek díszítőelemei indiai, perzsa, mór és magyar néprajzi hatásokat mutatnak. Az újszerű és provokatívnek számító épületnek nagy visszhangja lesz, az újra érzékeny és nyitott fiatal építészek – köztük sok asszimilálódott zsidó családból – tódulnak Lechner táborába, sokan meghökkennek, van, aki felháborodik. A szecessziós küldetését az egyszerű, letisztult és absztrakt formák kiteljesítésében meglelő Otto Wagner „cigány császári palotának” nevezi az épületet. Hauszmann Alajos, a korszak legelismertebb építésze szerint a nemzeti jellegnek a talajban kell gyökereznie, azt nem lehet távoli vidékeken keresni. Lechner 1900-ban Ferenc Józseftől királyi tanácsosi címet kap, de a kritikák és támadások az ő esetében sem múlnak el nyomtalanul: 1902-ben báró Wlassics Gyula, az MTA alelnöke, vallás- és közoktatási miniszter rendeletben tiltotta meg, hogy a közpénzből finanszírozott épületek magyaros szecessziós stílusban készülhessenek. Kihirdette, hogy ez az irányzat „ízléstelen és csúnya”. (Klein Rudolf: Szecesszió – un gout juif?, 16–17). Lechner saját unokaöccse, a szintén építész Lechner Jenő az új építészeti stílust

„zsidós”-nak nevezi. Az új stílus ennek ellenére rendkívül népszerű és gyorsan terjed. Hauszmann ugyan meg tudja akadályozni, hogy Lechner katedrát kapjon a Műegyetemen, de egyik fő művén, a Műegyetem K épületén megjelennek a magyaros szecesszió motívumai. Lechner kiszorul a hivatalos világból, de eléri célját: megtalálni és úgy beépíteni a magyar és keleti néprajzi motívumokat az építészetbe, hogy egyben teljességgel új formanyelv teremtsen. Az építészetben Budapesten és a Monarchia számos nagyvárosában ő taposta ki a szecesszióhoz vezető utat, hogy aztán olyan hírességek járhassanak azon, mint a Löffler fivérek és a Vágó testvérek. Ha az itthoni hivatalos elismerés el is maradt, a nagy teljesítmény meghozta a nemzetközi sikert is: 1911-ben a római nemzetközi építészeti kiállításon Otto Wagnerrel együtt Lechner Ödönt is nagy aranyéremmel tüntették ki.

A népi-urbánus ellentét és az antiszemitizmus felbukkant az építészetben is. Klimt és Lechner a szecesszió két különböző ágát képviselték. Ha a hatalom nem is ölelte őket keblére, és ha jobboldali mozgalmak és pártok céltáblái voltak is, és ezért nem kaphattak egyetemi katedrát, de Klimt is, Lechner is sikeres és felkapott művészként futották be pályájukat. Újat és eredetit alkottak, jelentőségük kellő tisztázása és üzeneteik megfejtése napjainkban is feladat. Annyi azért már bizonyos, hogy a hatalom esztétikáját sokszorosan felülírta az általuk teremtett művészi értékek esztétikai hatalma.

A nyugat-európai modernizmus a régi állandó lerombolásán át szakadatlanul tör előre – ez az előretörés lineáris, de nem tudni, hová visz. A Monarchia ideje kizökkent – egyfelől Ferenc József császár és király az állandósult hatalom élő szimbólumává, közép-európai hatalmi konstanssá vált, másfelől a politikában, a művészetben, a társadalmi és gazdasági viszonyokban eluralkodott a „minden Egész eltörött” életérzése. Ezt a kizökkent időt próbálta új kerékvágásba terelni a szecesszió modernista irányzata a korábbi nemzedékek elleni könyörtelen lázadással. Bécs nagy szellemi újítóinál tudatos és radikális a múlttal és a történelmi szemlélettel való szakítás az építészetben, a festészetben, a zenében és az Én-ről alkotott felfogásban egyaránt. A nagyvárosi tömegtársadalom és elmagányosodás mellett ennek a tudatos értékválasztásnak is nagy szerepe van abban, hogy az egyéni psziché új megvilágításban került a szépirodalom, a képzőművészet és a tudomány figyelmének középpontjába.

Freud és Ferenczi: a homo psychologicus megjelenése

Bécs és Budapest, a birodalom e két központja meghatározó a pszichoanalízis két úttörő alakjának, Sigmund Freudnak és a tanítványaként is számon tartott Ferenczi Sándornak a pályájában. Bár egyiküket sem engedik be az orvostudomány keményen őrzött sáncai mögé, Freud mégis világra szóló karriert csinál, mozgalmat indít, ami forradalmasítja a csupán nem sokkal korábban megszületett új tudományt, a pszichológiát. Ferenczi pályájára azonban

Sigmund Freud és
Ferenczi Sándor, 1917

erősebben rányomja bélyegét a magyar konzervatív tudományos elit, s az orvoscépzést kézben tartó, antiszemita nézetektől sem mentes szakmai kör, amely a pszichoanalízis népszerűségének növekedése ellenére sem engedi kibontakoztatni annak intézményesülési törekvéseit. Mindketten asszimilálódó zsidó kispolgári család sarjaként választják az orvosi pályát, mint abban a korban sok hasonló fiatal. Az orvosi pálya, csakúgy, mint a jogászoké, mérnököké és építészeké, a 19–20. század fordulóján a zsidó középosztály számára asszimilációs lehetőséget és a felfelé ívelő társadalmi mobilitás ígérteit hordozta. Ezen kívül a tudományos diszciplínák közül a biológia, az orvostudomány és a műszaki tudományok (a technikai fejlődésnek köszönhetően is) gyorsan professzionalizálódtak és intézményesültek. A neurológia, a nőgyógyászat és a belgyógyászat kifejezetten ugrásszerű fejlődésnek indult, és jövedelmezőnek bizonyult a szakorvosok számára is.

Az orvostudomány és a pszichiátria fejlődése, és általában a századvégi polgár pszichéjének előtérbe kerülése mellett a korszellemet meghatározó bécsi és budapesti modernizmus is olyan táptalaj, amely e két

párhuzamos életet meghatározta. Ferenczi pályájának már korai szakaszában szembekerült a hirtelen felduzzadt népességű főváros súlyos problémáival, hiszen előbb a „bujakórosok” osztályán kezelt nemi betegeket, majd az Erzsébet Szegényház idegosztályán szolgált alacsony fizetésű segédorvosként (Erős 2011, 18–19.). Olyan tapasztalatokat szerzett itt, amelyek osztrák mesterének életéből hiányoztak. Ezután azonban, Freud-hoz hasonlóan, magánpraxist folytatott, amely jövedelmezőbb volt, ugyanakkor pályáját mellékvágányra terelte.

Erős Ferenc Ferenczi levelezéseiből rekonstruálja a pszichoanalízis meghatározó magyar alakjának karrierjét a századforduló éveitől kezdve az 1920-as numerus claususig. Ferenczit a Monarchia társadalmi és értelmiségi elitje „termékének” tekinti, aki azonban a kor szakmai tekintélyt parancsoló, erős, ambiciózus és gyakorlatias alakjaként nem tudott a hatalmi struktúrákon felülkerekedni, s akinek végül nem sikerült tartós szakmai karriert elérnie. A Ferenczi képlet sok eleme jellemző lehetett a kor tanult, ambiciózus, új eszmékre fogékony értelmiség fiataljaira.

Mind Freud, mind Ferenczi pályájának alakulását nagymértékben meghatározta zsidó származásuk és az ún. „üvegplafon”, amely a háttérbe szorított társadalmi csoportok számára még a Monarchia liberálisnak mondható politikai légkörében is határokat szabott az értelmiség számára. 1910-ben Ferenczi még a Budapest orvosainak 60%-át kitevő izraelita vallású orvosi gárdához tartozott. Az első világháborúban, kollégáihoz hasonlóan, őt is besorozták (majd ennek kapcsán foglalkozik szisztematikusan a háborús trauma jelenségével), s csupán az 1919-es Tanácsköztársaság idején nevezték ki egyetemi tanárrá, de annak bukása után a magyarországi pszichoanalitikus mozgalommal együtt marginalizálódott

(Erős 2011). Ferenczi és Freud az 1908-as személyes találkozásukat követően folyamatos kapcsolatban álltak egymással, de míg Freud pályája kezdetétől jövedelmező magánpraxist tartott fenn Bécsben, Ferenczi – bécsi tanulmányait követően hazatérve Budapestre – az új irányzat tudományos elismeréséért vívott folyamatos elutasításokkal kísért küzdelmekben pazarolta el az energiáit. Freud a századforduló Bécsének és a pszichoanalízis globális mozgalmának emblematikus figurája lett, ami nem mondható el Ferenczi és Budapest viszonylatában.

Kultúra és képzőművészet: a nagy elszakadás

Az új korszak termékeny feszültségei és ellentmondásai az egész kontinensen zseniális alkotókat és remekműveket szülnek, egyszersmind kitermelik a művészet ambivalenciáit, felfokozzák és sűrítik az uralkodó stílusirányzatoktól való elszakadás vágyát, a szakítást a múlttal. A Bécsből induló *Secession* eltérő elnevezéssel Európa- és világszerte hódítani kezd. A németek *Jugendstilnek*, a franciák szívesebben *Art nouveau*-nak, Spanyolországban és Latin-Amerikában *Modernismo*-nak, az Egyesült Államokban *Modern style*-nak vagy *Tiffany-style*-nek nevezik. Bár mindegyik kultúrkörnek megvan a maga hozzáadott értéke az új mozgalomhoz és életérzéshez, nemzeti meghatározásra egyik sem törekszik. Egy kivétellel: Budapesten Lechner Ödönnek köszönhetően megszületik a *magyaros szecesszió*. Ha már osztrák, legyen rögtön magyar is.

A szecesszió diadalútjával szinte párhuzamosan szökken szárba az iparművészet, amelyre nagy hatással van az angol *Arts and Crafts* irányzat. Az új életérzés és terjedő divat mellett mindenhol meghatározó szempont lesz a művészet hasznosságának, gyakorlati hasznosíthatóságának kérdése.

A magyar művészvilág minden területen – ha nem is mindenhol egyformán átütő sikerrel – egyéni hangvétellel és irányvonalakkal jelentkezik. Nem másolja Berlint és Bécsset, sőt Párizst vagy Londont sem, noha a magyar festészet jórészt Párizsban – mint Munkácsy és a párizsi tanítványai körébe tartozó, de őt messze túlszárnyaló Rippl-Rónai –, kisebb mértékben Münchenben, a konzervatívabb mester, Benczúr Gyula és követői körében születik. Az igazán újat hozó, előzmények és folytatás nélküli Gulácsy Lajos és Csontváry Kosztka Tivadar a saját útjukat járják, úgyszólván a semmiből bukkannak elő és követők nélkül tűnnek el, hogy majd évtizedek múltán sikerüljön felfedezni őket. Gulácsy elsősorban Itália művészetének több évszázados rétegeiben és kisvárosainak hangulatában talál inspirációt. Nem tartozik a korabeli festők egyetlen köréhez sem, álom- és látomászerű műveit nehéz stílusirányzatokhoz kötni, képeinek egy része elkallódik vagy megsemmisül, csak jóval halála után – a hatvanas években – fedezi fel a szakma és a közönség. Mégis ő a par excellence magyar szecesszionista festő; Szabadi Judit szavaival „Gulácsyban csúcsonyult ki a századforduló művészetének szubjektívizálódási folyamata”, „saját létével idézi fel a mindenséget” (Szabadi 1979, 117.).

Az akadémiai historizáló ízlésvilágtól és elvárásoktól való elszakadás igénye természetesen Magyarországon is jelentkezik, de a nyugati minták követése helyett a magyar alkotóművészek – a festészet mellett az építészet, a költészet és irodalom, leginkább egyetemes érvénnyel a zene terén – részben a magyar népművészet, részben a keleti kulturális örökség felé fordulnak. A legkiválóbbak – Ady, Bartók, Gulácsy, Lechner stb. – nyíltan vállalják különütasságukat, azt, hogy nem kívánják mindenben és feltétlenül követni a nyugati mintát.

Az új utakat kereső szakításpártiak, miközben fellépnek az ipari korszak gépiesedő világa ellen is. Keresik az új életérzés, a születőben lévő új világ szimbólumait (költészet, szépirodalom: Ady, Babits, Kosztolányi, Krúdy); elvetik az akadémizmust és a historizáló eklektikát azok mesterkéltége miatt (építészet, festészet: Lechner Ödön, Lajta Béla, Rippl-Rónai, Csontváry stb.); kultuszt teremtenek az egyén vágyainak, az elfojtott érzéki világ felszabadításának (költészet, irodalom, festészet: Erdős Renée, Ady, Krúdy, Vaszary, Csók István). Előterbe állítják az új korszak hasznosság, felhasználhatóság, új funkciók támasztotta igényeit (építészet, iparművészet: Lechner, Lajta Béla, Nagy Sándor, Rippl-Rónai stb.), továbbá a hazai, közép-európai és távolabbi keleti népművészeti motívumok tudatos felhasználására és szintetizálására törekszenek (zene, építészet, festészet: Bartók és Kodály, Lechner és követői, Lesznai Anna, etc.).

Budapesten összefonódó és egymás ellen forduló szellemi áramlatok, mozgalmak indulnak, művészeti, társadalomtudományi körök és társulatok jönnek létre sokszor a semmiből, megújul a színjátszás, divat lesz színházba és operába járni. A magaskultúrával egy időben tért hódít – főként a nagyvárosokban – a könnyedebb és tömegfogyasztásra alkalmas nyugati irodalmi és színházi kultúra, elindul diadalútjára a korabeli musical: az operett; a bulvárszínházak közönsége észrevétlenül és harmonikusan összeolvad az operák látogatóival.

Budapest és a nagyvárosok polgárai előtt a művészekkel és művészetekkel való érintkezés soha nem látott, elképzelhetetlen távlatai nyílnak meg. A művészek és csoportjaik, társaságaik között gyakran szoros kapcsolatok jönnek létre, hatnak egymásra, értelmezik, kritizálják, bátorítják egymást.

A művészeteknek ez a sokoldalú és szélesebb néprétegeket is elérő felfutása és kiterjeszkedése nem lett volna lehetséges az anyagi világ, a gazdaság és a viszonylagos jólét, valamint az ezt követő társadalmi viselkedési normák és fogyasztási szokások radikális megváltozása nélkül.

A művészetek nem élnek meg sokáig az őket fogyasztó és nagyközönség nélkül – amelynek ugyanannyira formálják az ízlésvilágát, mint amennyire kiszolgálják gyorsan változó igényeit a gyors átalakulások korában.

Beszűkült tér, kizökkent idő: új perspektívák felé?

Buborék a fejek körül

A magyar történelemben példa nélküli fellendülés, anyagi gyarapodás, technikai innováció és infrastruktúra-fejlesztés, szellemi és kulturális szárba szökkenés, rövid tűzijátékszerű parádés fellobbanás és sziporkázás után gyorsan bekövetkezik a liberalizmus és az abba vetett hitek eróziója.

Ennek egyik oka az, hogy a felszín alatt, az intézmények és a társadalom széles köreiből tovább él a rövidlátás, korlátoltság, műveletlenség és önismertethiány. Ez nyomja rá a bélyegét a politikai osztályok átalakulására is: az egyre beszűkültebb lehetőségeket kínáló vidéki élet helyett a fővárosi hivatalok felé orientálódó, politikai életbe beáramló dzsentri nem lát túl Bécsen: sem magát, sem a világot nem érti, de nem szűnik meg előjogainak és történelmi küldetésének érvényt szerezni.

A felszín alatt egyre több probléma feszítette a birodalmat. Egyre erőteljesebbek és szélesebb körűek a nemzetiségi konfliktusok: „a 11 magyarországi nemzetiségből 6 mágneses mezőben él” – írja Lukacs. A csehek, horvátok is egyre gyakrabban fejezik ki elégedetlenségüket a birodalmi osztrák, illetve magyarosító politikai elittel szemben. A magyar uralkodó- és középosztály természetesnek vette, hogy a magyar az uralkodó nemzetiség a Kárpát-medencében. Ez a szemlélet gyakorlatilag meghatározta a magyar közgondolkozást. Létezett ugyan a művészetben és az irodalomban kritikai reflexió, de hatása a közgondolkodásra és főként a politikai döntéshozatalra és kultúrpolitikára csekély maradt.

Az új korszakban a virilisták a városvezetésből már kiszorítják a korábban meghatározó patrícusokat, a rövid liberális korszakban az elszabadult kapitalizmus győzedelmeskedni látszik a félféudális intézményi struktúrák felett. A zsidóság a felszínen sikeresen látszik asszimilálódni a dzsentri életformához. A politikusi karriermintában a közigazgatási poszt szinte elengedhetetlen stáció a dualizmus idején, a helyi, megyei hatalom féltékenyen őrzi nemesi jellegzetességeit (Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás). A félféudális társadalomszerkezet tehát még erősen jelen van a századfordulón. Emellett azonban már létezik a fővárosi proletariátus, amelynek körében itt-ott már fellángolnak indulatok, elvértve vannak tüntetések, de azok szervezettsége még nem fejlett.

A társadalmi és gazdasági értelemben vett polgárosodás – azaz az anyagi és szellemi mozgástér és perspektívák további tágulása helyett – a beszűkült tudatállapotot tartósító parlagias nacionalizmus és az ebből fakadóan félreértelmezett, eltorzult hazafiság került ki győztesen. Sem a Monarchia egyre korhadtabb politikai intézményrendszere, sem a magyar utó-rendies, pontatlanul, de érzékletesen félféudálisnak nevezett közigazgatása, sem a félművelt, a függetlenség lázalmát kergető magyar politikai elit nem volt képes az egymásra torlódó problémák megoldására, az egymást felerősítő feszültségek feloldására. A legérzékenyebbek már sokkal korábban látták a bajt közeledni: Kossuth a kiegyezés vitájában megjósolta a Monarchia összeomlását, Jászi Oszkár pedig Kossuthhoz hasonlóan a Duna-menti népek konföderációjában kereste a kiutat. Ezeknek a gondolatoknak a társadalmi támogatottsága nem érte el a kritikus tömeg szintjét, nem váltak a politikai akaratképzést meghatározó erőkké. A kiművelt emberfők és az erős polgárság hiánya egyértelműen megmutatkozik az alternatívákkal szembeni közönyben és értetlenségben. A korabeli magyar társadalom sodródott a történelem egyre magasabbra szökő hullámaival. Ady forradalmi és hazáját ostromozó verseiben és publicisztikájában sok volt a pátosz, de talán még több a mély meglátás. Erős és szimbolikus sorait még ma is sokan idézik: „Mi mindig mindenholn elkésünk”, „Az eltévedt lovas”, „A hőkölések népe”, „Kompország”, amely Keletről Nyugatra tart, „de szívesebben vissza”. A századelő társadalmi, művészeti, technikai és lélektani robbanása: a művészet és a politika egyszerre lép túl a hagyományos formákon, és a merőben új hangvétel, a szellemi tartás és a kritikai hangvétel, a régi rend, illetve művészeti stílusok elutasítása a perspektívák hirtelen kitágulásának is köszönhető. Az irodalom, a zene, a képzőművészetek és általában a szellemi élet kirobbanó teljesítményeivel, lenyűgöző tempójával és gyors terjedésével nem tudott lépést tartani a politikai és közéleti változás. A hasadás már az aranykorban felsejlik, és a csúcspontot jelentő századfordulótól kezdve egyre növekszik a Monarchia teljes összeomlásáig.

Ebben az új feszültségzónában Magyarországon elvesztette termékenységét a hatalom, a művészet és a társadalom kapcsolata. A művészet és a kultúra egyoldalú és szűkkeblűen értékorientált állami-hivatalos mecénatúrája inkább szellemiséget lefojtó és az alternatívákat, új hangokat keresőket peremvidékre szorító hatásokat ért el. Az is lehet, hogy nem szándékoltan. Ehhez járult még a Monarchián kívüli világgal szembeni közömbösség vagy lekicsinylés mögött megbújó kisebbségi komplexus és a sok kárt okozó kölcsönös értetlenség és kapcsolathány. A művészetek – különösen a zene, a festészet és az építészet

– terén ez kevésbé jelentkezik, annál meghatározóbb a közélet, a társadalmi és politikai konfliktusok világában.

Az irodalom, ahol talán a legtöbb nagy tehetséget szülte az aranykor, játszhatott volna fontos közvetítő szerepet, ha nem lettek volna áthághatatlanok a nyelvi határok, ha lett volna erre alkalmas kultúra- és gondolatközvetítő és a nagyvilág mozgásait is érzékelő művelt társadalmi réteg. Ha lett volna olyan művelt középosztály, amely fel tudta volna venni a kesztyűt.

Megkésett kiútkeresés, kísérlet a kultúráközvetítésre

Békássy Ferenc húszéves korában, 1913-ban angolul írt és később magyarra is lefordított esszéjében angol-magyar műveltségközvetítőnek aposztrofálja magát. A tanulmány – A magyar költészet 1906 óta – a lehetetlennel próbálkozik. A nyugaton ismeretlen Adyt, Babitsot és Kosztolányit kívánja népszerűsíteni, verseiket elsőként fordítja le angol nyelvre.

Békássy a Cambridge-i Egyetem híres Apostolok Társaságának tagja, szűkebb baráti köréhez tartozik az őt pártfogoló John Maynard Keynes, Virginia Woolf, Bertrand Russel. Édesanyja, Bezeredy Emma, a nagy műveltségű, művészet- és tudománypártoló nemes asszony mind a hét gyermekét a híres dél-angliai koedukált Bedales iskolában taníttatja. Békássy magyarságtudata hosszúra nyúlt angliai tanulmányai alatt semmit sem veszít intenzitásából. Az Apostolok egyik legnépszerűbb tagja, hosszú írását a magyar költészetéről angolul olvassa fel a King's College-ban. Plátói szerelem fűzi Noel Olivier-hez, Lawrence Olivier unokahúgához, akivel élete utolsó pillanatáig levelez, és akihez a verseit írja. A háború kitörésének pillanatában úgy dönt, hogy otthagyja az egyetemet és önkéntesnek áll. Ahazaúthoz a pénzt a vele erősen szimpatizáló Keynes teremti elő számára, akinek nem sikerül őt lebeszélnie döntéséről. Bevonulása előtt találkozót kér Babitstól, akinek már korábban elküldte verseit és tanulmányát. Babitsnak a megbeszélte időpontban más dolga akad, Békássy pedig az első napokban elesik az ukrán fronton. Angolul írott verseit Virginia Woolf adja ki, Keynes közbenjárására a neve felkerül az egyetem háborús hőseinek emlékfelára a King's College kápolnájában. Az élete végéig erősen magyar identitású Békássy nemcsak a kortárs modern költőkért, de az egész magyar irodalomért szenvedélyesen rajong, neki köszönhető, hogy – szintén Virginia Woolf közbenjárására – *Az Ember tragédiája* is megjelenik angolul. A hazáját szerető, de háborúellenes Békássy 22 évesen értelmetlenül veszíti el életét – Keynesnek is, Babitsnak is megmarad a lelkiismeretfurdalása. Nagy és merész kultúráközvetítő kísérlete kis híján sikertelen maradt, de mutatja, hogy megszületett a felismerés a legjobbakban a kiutak kereséséről.

Ady Endrének 1917-ből, a Monarchia végnapjaiból származik egy kivételesen mély és látónoki írása, a *Korrobori*. Az immár visszavonhatatlan perspektíva-beszűkülés és -elsötétedés idején még mindig nem adja fel, keresi a kiutat a végzetébe rohanó ország számára. Beárnyékolja az aranykor ragyogását, hogy sem akkor, sem korábban nem létezett olyan művelt politikai osztály és széles látókörű polgárság, aki képes lett volna felfogni és kódolni üzenetét.

A Korrobori egy ausztrál bennszülött törzs szerelmes táncorgiája, ahol a férfiak táncolnak és a nők muzsikálnak. „Ezek az ausztrálieiak íme intézményesen megjelképezték a nagy emberi rejtélyt. Azt, amit a francia finomkodók a nemek halálos gyűlöletének kereszteltek el. A Korroboriba bele is lehet halni, erotikus szerelem-gyűlöletben, ott, a muzsikáló lábai előtt. A zene szól, a nők kacagnak és várnak és mi kitáncoljuk magunkból az utolsó csöppnyi szerelmet, életet.

Micsoda gyávaság még meg nem mondani, hogy a Korroborit űzzük, táncoljuk pár évtizedek óta a Duna-Tisza táján? Itt két fajtátlan és egyformán idegen fajta szeretkezik egymással a Korrobori szabályai szerint. A már megcsinált kultúrák lemásolt zeneszerszámaival foglalt itt helyet a zsidóság. S mi, akik magyaroknak nevezzük magunkat, gyűlölve-vágyva ropjuk a szerelmi táncot. Itt egymást fojtogatva a szerelemtől vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz. ... Ők, a zsidók, mint az ausztráliei asszonyok, kezelik a hangszereket. Mi, a pusztuló férfi-médiumok, táncolunk, ...rogyásig. Kár, hogy kevesen vagyunk, mi táncolók: magyarok nincsenek Magyarországon... Erejüket kiélt uralkodó osztályok, fölszabadulásra későn hozott nyomorult parasztság, senyvedő... polgárság. Nemsokára ott tartunk, hogy ezt a Korroborit se táncolhatjuk...tovább. Pedig, pedig ez a Korrobori az egyetlen világosság, ami még előcsalhatna valami nem szégyellnivaló fotográfiát – rólunk. ...Ami magyarságféle még akad itt, csak egy kormányzott és mégis szabadjára engedett népalakulással bújnék ki s lendülne föl... Valamit már látok: ami magyarság van, az semmiképpen sem hasonlít az iskolai olvasókönyvekben föltálat magyarsághoz. A püspök, a mágnás, a nobilis és egregius ősök gyámoltalan utódai csak akkor prosperálnak, ha zsidók. Előtípusát látom egy új népnek, a Korrobori kiváltott népének, s óh bár jól látnék. Ez volna minden dilemmának megoldása s nyilván a história remekbeszült munkája, ha igaz volna. Kultúrát végül is csak azok csinálnak, akik olyan nyugtalanok, hogy nekik az egész föld kevés. Az utolsó ilyen magyarokat azonban már Ottó császár megcsönkította a Lech mezején. A kultúra és továbbmenés tehát... a nem éppen tökéletes, de hasznos zsidóság.”

Az aranykor ragyogása már a világháború kitörése előtt alábbhagyott, a Monarchia hanyatlásának visszafordíthatatlansága az időtlenséget szimbolizáló Ferenc József császár halálával tudatosult bénító erővel a társadalomban. Gróf Bánffy Miklós, korának talán legsokoldalúbb államférfija (diplomata, író, külügyminiszter, grafikus, díszlettervező, parlamenti képviselő, az Opera és a Nemzeti Színház intendánsa) emlékirataiban érzékletesen adja vissza Budapest hangulatát a háború közepének egy sorsfordító estéjén:

„Kilenc felé járt az idő. Hűvös novemberi este. Néhány perccel előbb olyan volt a főváros képe mint más háborús estéken; az utca ilyenkor a legcsendesebb: a színházba vagy vacsorára indulók eltűnése, az esti rikkancsok elhallgatása után. A járdákon néhány megkésett ember haladt el, az úttesten árva konflisló... Egyéb semmi.

De ma este kilenckor váratlanul megélnékül mindenfelé. Színházakból, mozikból, vendéglókból váratlanul kisereglett a nép; halkán, szótlanul jöttek ki az emberek... Mindenki hazafelé indult. Csak egy pillanatra állt meg egy-egy csoport a napilapok hirdetőablájának fénylő négyyszöge előtt, melyen egyetlen sürgönynek az araszos betűi sorakoztak feketén.

Mindenkin valami általános csapásnak önkéntelen érzése vett erőt, valami nagy, közös aggodalom a váratlan és ismeretlen jövővel szemben.

Azon a tündöklő papírtáblán Ferenc József halálhíre állott. Mindenki tudta, hogy igaz, és mégis el nem hihetően hangzott. Csak erőszakkal lehetett elképzelni, hogy az, akinek trónra léptére még a legöregebb emberek sem emlékeztek, az, aki majdnem azonos lett a magyar királyság és az osztrák-magyar monarchia fogalmával, aki a legtöbb ember előtt már már nem is élő és halandó embernek, hanem el nem múló szimbólumnak látszott, hogy az nincs többé. Erőszakosan kellett levonni a gyász hír következményét, azt, hogy mától fogva új uralkodó van, alig ismert fiatalember – nem többé az az öreg és mégis mindig rejtélyes nagyr, kit mindenki valami örökkévaló és soha meg nem változó legfőbb hatalomnak tudott...” (Egy erdélyi gróf emlékiratai, 10.)

Kicsit később, Károly király koronázásáról a következőt olvashatjuk: „A szertartás megkezdődik. A mise megindul. ...A király az oltárhoz lépett. ...Most teszik a fejére a koronát!

Ebben a pillanatban a szemben lévő ablakon besütött a nap. Halvány téli napfény – mégis napsugár. ...de csak rövid ideig tartott. Csak a koronázás pillanatában. Mikor Tisza előlépett... és midőn az ő férfias, komoly hangján végigharsogta a termen: »éljen a király!« – a napsugár már eltűnt az ablakból, és attól fogva nem is sütött ki többé...” (uo. 28.)

Sem a kiútkeresések, sem a kultúráközvetítés nem járt sok sikerrel. A Monarchia szétesésének pillanatában Freud így látja Magyarországot és a magyarokat Ferenczi Sándorhoz 1918. november 18-án írott levelében: „*Szeretnék nagy rokonszenvet érezni a magyarok iránt, de ez nem sikerül nekem. Nem tudok mit kezdeni e tanulatlan nép vadságával és értetlenségével.*” [...] „*Sohasem voltam az ancien régime feltétlen híve, de kérdéses számomra, hogy a politikai bölcsesség jelének tekinthető-e, hogy a sok gróf közül a legokosabbikat [Tisza Istvánt] meggyilkolják, a legbutábbikat [Károlyi Mihályt] pedig megteszik miniszterelnöknek.*” 772F (idézve Erős 2004, 133.) Könnyű utólag pálcát törni Freud felett és elutasítani a maró kritikát. Tény, hogy sokan így látták- így látják Magyarországot. Kérdés, hogy megtettünk-e, megteszünk-e mindent azért, hogy ez a kép gyökeresen megváltozzék.

Ki táncolja el a Korroborit?

Budapest, mint második birodalmi főváros olyan szerepre készült, amit sohasem tudott maradéktalanul és teljes sikerrel eljátszani. Egy rendkívül tágas társadalomföldrajzi és kulturális térben kellett volna integráló és irányító szerepet betöltenie. Tervezői, építészei, az aranykor zseniális mesterei önkéntelenül vagy szándékosan ebben a minden értelemben tágasabb térben gondolkodtak. Perspektívájuk a 19. század végén és a 20. század legelején – lehetőségeikhez és a velük szembeni elvárásokhoz hasonlóan – e szerint fogalmazódott meg. Meg akarták mutatni képességeiket a világnak, London és Párizs lebegett a szemük előtt, de elsősorban Béccsel rivalizáltak.

Bécsnél tovább azonban nem látott a magyar politikai elit sorsdöntő hányada.

Kossuthnak igaza lett: az ország rossz lóhoz kötötte a szekereit. A Cassandra-levél jóslata beigazolódott, de a figyelmeztetés megkésve, rosszkor, rossz helyről érkezett. Megoldást sem ő, sem a századelő progresszív, radikális polgári értelmisége, sem a szárnyaikat bontogató modern politikai mozgalmak és új politikai pártok nem kínáltak. A perspektívák beszűkültek, a horizont elsötétült.

Azseniális alkotóművészek reagálnak milderrealegygyorsabban és legintenzívebben. Gulácsy elméje már a háború kezdetén elborul, nem képes megbirkózni annak borzalmaival, Ady lelki-idegi állapotának megroppanását, befelé fordulását is a felmérhetetlen pusztulás és rettenet hírei teszik visszafordíthatatlanná. Babits kérlelhetetlenül elutasítja, szenvedélyesen gyűlöli a háborút. A politikai elit, a művészeteket támogató-orientáló hivatalosság számára viszont jó kibúvó: Magyarország a Nyugat védőbástyájaként újfent szent kötelességét teljesíti, nincs érkezése többet áldozni a művészetek és a kultúra oltárán.

Közvetítő közeg híján a társadalom szélesebb köreit nem érik el a sorsdöntő kérdések, a nacionalizmus és a hazafiúi kötelesség sodorja őket az emberiség legpusztítóbb háborúja felé. Az elsötétülés Budapesten is, Bécsben is félelmet és értetlenséget szül, tartós bűnbakkeresésbe torkollik. Nem akad senki, aki eltáncolná a Korroborit a kezdetben csak lappangó, majd féktelessé váló irigység, a politikai és társadalmi kirekesztés és elszabadult gonoszság, majd az államilag szavatolt kisszerűség és szabadsághiány hosszúra nyúlt korszakában.

Most talán van megint nyílhat lehetőség egy új, tágabb perspektíva megszületésére. De ehhez új tánc kellene, eleget roptuk már a régieket hiába.

Alapok utólag: még nem késő

1989–1990 új korszakot nyitott. A temetést nem tudtuk elkerülni, de ez újratemetés volt, igazságtétel, a kizökkent idő visszazökkenésének szimbolikus aktusa. Természetesen erre is csak a Hősök terén kerülhetett sor. A történelem visszaigazolta Schickedanz Albert törekvését a külső reprezentálásra. A díszlet tökéletesre sikeredett. Kivételesen nem csak temettünk, de teremtettünk is: a harmadik Magyar Köztársaságot. Érthető, de talán sajnálatos, hogy kikiáltása nem a Hősök terén történt.

A Múcsarnok grandiozitása, felemelő eleganciája nem csökkent a 120 év alatt. A kultéri reprezentáció az új korszakban biztos alapokra került.

Ha ma, 2016-ban a Múcsarnok elegáns, stabilitást és polgári öntudatot, nemzeti büszkeséget és ambiciózus művészetpártolást sugárzó épületére tekintünk, és összevetjük azt az eltelt 120 év történelmének kezdeti rövid sikereivel, a máig káprázó aranykorral, majd az utána következő 100 év stagnálásokkal, enyhe és átmeneti emelkedésekkel tarkított lejtmenetével, önkéntelenül is feltolul bennünk a kérdés:

Hogyan tovább?

A múzeumok szerepének átalakulása, az interaktív közösségi és tanulóhelyek kialakítása olyan világjelenség, amelynek újra alakítói lehetünk. Egy újragondolt globális nemzeti szalonban beszélgetni, gondolkozni, tanulni, pihenni is lehet. Békésen szemlélődve felfedezni magunkban a világot és a világban saját magunkat. Kérdezni és megpróbálni válaszolni a felmerülő kérdésekre.

Az első nagy kérdés: tudunk-e még táncolni? Mert zenészek vannak, táncosok is akadnak mifelénk. De az ütem, a ritmus és a dallam világzeneként kell, hogy szóljon. A Múcsarnok csak globális – egyszerre világ- és nemzeti – szalonként válhat a legújabb idők szellemi közterévé.

Csak így közvetíthető az üzenet – csak így láthatjuk meg a tehetség átragyogását. Ne felejtsük: a századvég aranykora a tehetségek nem mindennapi föl- és átragyogásából állt össze. Olyan emberekéből, akik a maguk mélyen eredeti tehetségével, kivételes antennáival vették a kizökkent idő jelzéseit, de fölragyogási képességeiknek köszönhetően újabb jelekké alakítva, máig olvasandó, értelmezendő üzenetekként küldték őket tovább. Ezekből az üzenetekből élünk, táplálkozunk ma is. Rájuk, erre a fölragyogásra, erre a fölragyogási képességre emlékezünk, amikor azon kezdünk gondolkodni, mivel, hogyan és kikkel töltjük meg a jövőben a művészet és tudás csodálatos csarnokait. Úgy, hogy a falak kifelé és befelé is megsokszorozzák az emberi elme, a tehetség és a lelkiismeret sugárnyalábokban összefonódó ragyogását.

Bibliográfia

- ADY ENDRE: Jóslások Magyarországról. Éghajlat Kiadó, 2010.
- A HÉT. Politikai és irodalmi szemle. Válogatás 1890–1899, 1900–1907. Magvető Kiadó, Bp. 1978.
- A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Bibó István munkái 5, Centenáriumi sorozat. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében (The Beginnings of Modernism in Central European Architecture). Ernst Múzeum, 2005.
- Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között, 1873–1920. Klimt, Schiele, Kokoschka és a dualizmus művészete című kiállítás tanulmánykötete. Budapesti Történeti Múzeum, 2004.
- BABITS MIHÁLY: B. F. huszárönkéntes: elesett az északi harctéren, 1915. június. In: *Nyugat* (1915) 2. sz. 824–828.
- BÁCSKAI VERA – GYÁNI GÁBOR – KUBINYI ANDRÁS: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Budapest Főváros Levéltára, Bp. 2000.
- BÁNFFY MIKLÓS: Egy erdélyi gróf emlékiratai, Helikon, Bp. 2013.
- Békássy Ferenc egybegyűjtött írásai. Aranymadár Alapítvány, Budapest – Zsennye 2010.
- BIBÓ ISTVÁN: Válogatott tanulmányok. Corvina Kiadó, Bp. 2004.
- Budapesti negyed*. Elektronikus változat: Digitalizált változat (1993/1 – 2008/2) <http://epa.oszk.hu/html/vgi/boritolapuj.phtml?id=00003>
- Egy angol-magyar műveltségközvetítő. Válogatás Békássy Ferenc hátrahagyott írásaiból. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ, Bp. 1989.
- ERŐS FERENC: Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi-monográfia vázlata. Jószöveg Műhely Kiadó, Bp. 2004.
- ERŐS FERENC: Pszichoanalízis és kulturális emlékezet. Jószöveg Műhely Kiadó, 2010.
- ERŐS FERENC: Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/19-ben. Jószöveg Műhely Kiadó, Bp. 2011.
- ÉRI, GYÖNGYI – ZSUZSA JOBBÁGYI (szerk.): A Golden Age: Art and Society in Hungary 1896–1914. (ford. Zsuzsa Béres and Peter Doherty). 3. kiad. Corvina Kiadó, Bp. 1997.
- F. DÓZSA KATALIN (szerk.): Az áttörés kora: Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között, 1873–1920. Művészi album. Budapesti Történeti Múzeum, Bp. 2004. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban: 2004. márc. 20. – szept. 6., a Magyar Nemzeti Galériában: 2004. márc. 20. – máj. 17., az Országos Széchényi Könyvtárban: 2004. márc. 20. – szept. 6.
- FEJTŐ FERENC: Rekvium egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétbomlása. Atlantisz Kiadó, Bp. 1997.

- GERLE JÁNOS (szerk.): Hauszmann Alajos. In: Az építészet mesterei. Holnap Kiadó, Bp. 2002.
- GERŐ ANDRÁS: Képzelt történelem. Eötvös és PolgART, Bp. 2004.
- GYÁNI GÁBOR: Nép, nemzet, zsidó. Kalligram Kiadó, Bp. 2013.
- GYÁNI GÁBOR: A kultúra nagyvárosi csarnokai: múzeum, színház, koncertterem. In: *História*. 34. évf. 3. sz. (2012), 22–25.
- GYÁNI GÁBOR: A kreatív főváros. In: *História*. (2011) 1-2. sz. 34–38.
- GYÁNI GÁBOR: Budapest túl jón és rosszon. Beszélő, 10. évf. 3. szám, 2005. március-április
- GYÁNI GÁBOR: A napló mint társadalomtörténeti forrás. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, 2000. 148–152.
- GYÁNI GÁBOR (szerk.): Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Fővárosi Önkormányzat, Főpolgármesteri Hivatal, Budapest 1998.
- GYÁNI GÁBOR: Hétköznapi Budapest: nagyvárosi élet a századfordulón. Fővárosi Önkormányzat, Bp. 1995.
- GYIMESI JÚLIA: Pszichoanalízis és spiritizmus. Typotex Kiadó, Bp. 2011.
- GYURGYÁK JÁNOS: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó, Bp. 2001.
- HADIK ANDRÁS: Villas with Artist Studios in Turn-of-the-century Budapest. In: *Public Spaces of Modern Architecture in Budapest* (szerk. Zsófia Németh). Ernst Múzeum, Bp. 2003.
- Hanák Péter – Friedrich Gottas – Jan Havránek: Bécs – Budapest – Prága városfejlődése. In: *Budapesti negyed: Lap a városról*. 6. évf. 4./22./ sz. (1998), 49–61.
- HANÁK PÉTER: Budapest, a modern Magyarország fővárosa. In: Egy nagyváros születése: Pest, Buda, Óbuda az egyesítés idején. Kiállítás Budapest egyesítésének 125. évfordulója tiszteletére a Budapesti Történeti Múzeumban (1998), pp. 15–16.
- HANÁK PÉTER: A Kert és a Műhely. Gondolat, Budapest 1988.
- HAYNAL ANDRÉ: Viták a pszichoanalízisben. Freud – Ferenczi – Bálint. Thalassa könyvek, Bp. 1996.
- HOREL, CATHERINE: A középnek mondott Európa. A Habsburgoktól az európai integrációig, 1815–2004. Akadémiai Kiadó, Bp. 2011.
- HUNYADY GYÖRGY: The turn of the century in the public mind: historical changes in historical beliefs. In: *Hungarian Studies*. 9. évf. 1-2. sz. (1994), 215–226.
- Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században (szerk. Bán D. András, Diószegi László, Márer Pál, Pritz Pál, Romsics Ignác), Teleki László Alapítvány, 1997.
- JALSOVSZKY KATALIN – TOMSICS EMŐKE: Budapest világváros. (Hanák Péter előszavával), Helikon Kiadó, Bp. 1996.
- JÁSZI OSZKÁR: A Habsburg Monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó, Bp. 1982.
- KÁDÁR JUDIT: Engedelmes lázadók: magyar íróknak és nőideál-konstrukciók a 20. század első felében. Jelenkor Kiadó, Pécs 2014.

KATUS LÁSZLÓ: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Kronosz Kiadó – Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs 2010.

KESERÜ KATALIN: Emlékezés a kortárs művészetben. Noran Kiadó, Bp. 1998.

KLEIN, RUDOLF: Humor in Architecture: Jewish Wit on Béla Lajta's Buildings. In: *Ars Judaica*. (2016), 93–110.

KLEIN, RUDOLF: Secession: un goût juif? Art Nouveau Buildings and the Jews in some Habsburg Lands. In: *Jewish Studies at the CEU V, 2005–2007, 2009*, 91–124.

LITVÁN GYÖRGY: Szellemi progresszió a századelőn: A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben. In: *Szombat*. 4. évf. 1. sz. (1992), 31–33.

LITVÁN GYÖRGY – SZÜCS LÁSZLÓ: A szociológia első magyar műhelye: a Huszadik Század köre. Gondolat Kiadó, Bp. 1973.

LUKACS, JOHN: Budapest, 1900. Európa Kiadó, Bp. 2014.

LUKÁCS JÁNOS: Történetírás és regényírás: avagy a múlt étvágya és íze. *Történelmi Szemle*, XXVIII. 2 (1995)

MACK, KAREN – KAUFMAN, JENNIFER: Freud szeretője. Alexandra Kiadó, Pécs 2013.

MCCAGG, WILLIAM O.: The History of Habsburg Jews. 1670–1918. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1992.

Magyar költészet 1906 óta. In: Egy angol-magyar műveltségközvetítő, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1989.

MENYHÉRT ANNA: Egy szabad nő. Erdős Renée regényes élete. General Press Kiadó, Bp. 2016.

Mi a magyar most? (Szerk. Sándor Iván), Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 2011.

Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből. (szerk. Romsics Ignác), Osiris Kiadó, Bp. 2005.

Műcsarnok – Kunsthalle. Bp. 2000.

NÉMETH ZSÓFIA (szerk.): Public Spaces of Modern Architecture in Budapest. Ernst Múzeum, Bp. 2003. „Budapest cinemas and 'Grand Café Budapest' [ford. Gábor Gyukics et al.]. „Artists' studios and exhibition spaces” [ford. Adele Eisenstein, Gábor Komáromy, Árpád Mihály].

PATYI GÁBOR: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918. (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 10.). ELTE, Egyetemi Levéltár, Bp. 2004.

ROMSICS IGNÁC: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris Kiadó, Bp. 2005.

SÁRMÁNY-PARSONS ILONA: The image of the City in Central European Painting at the Turn of the Century. In: *CEU History Department Yearbook (1997/1998 [1999])*, 177–194.

SÁRMÁNY-PARSONS ILONA: Notes on Patronage of Modernism in the Fine Arts in Vienna and Budapest at the Turn of the Century. In: *CEU History Department Yearbook (1993)*, 145–154.

Schickedanz Albert, a Műcsarnok építője. Builder of the Kunsthalle. Műcsarnok, Bp. 2015.

- SCHORSKE, CARL E.: Bécsi századvég. Helikon Kiadó, Bp. 1998.
- SCHÖPFLIN GYÖRGY: Az identitás dilemmái. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő – Gödöllő 2004.
- SZABADI JUDIT: A magyar szecesszió művészete. Corvina Könyvkiadó, Bp. 1979.
- SZEKFŰ GYULA: Állam és nemzet. Magyar Szemle Társaság, Bp. 1942. Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1934.
- SZENTKIRÁLYI ZOLTÁN: Az építészet világtörténete. A Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp. 1980.
- SZÉCHENYI ISTVÁN: Napló. Gondolat Kiadó, Bp. 1982.
- TOMKA BÉLA: Európa társadalomtörténete a 20. században. Osiris Kiadó, Bp. 2009.
- VÖRÖS KÁROLY: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.
- Wallerstein, Immanuel: The Modern World System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914. University of California Press, Berkeley 2011.

